

JOSZI HACKER*

A zsidók kiűzése Spanyolországból

Spanyolország katolikus uralkodói 1492. március 31-én kelt ediktumukban megparancsolták a zsidóknak, hogy vagy hagyják el Spanyolországot, vagy térjenek át a kereszténységre. Az ediktumot már egy hónap múlva kihirdették, és 1492. július 31-én (Av havának 7. napján) az utolsó zsidónak is el kellett hagynia Spanyolországot. Néhány évvel később, 1496. december 5-én, Manuel portugál király a zsidóknak Portugáliából való kiűzését rendelte el. Miután a portugálok 1497 során több ízben atrocitásokat követtek el a zsidókkal szemben, 1497 szeptemberében a zsidók a kereszttség felvételére kényszerültek. Az Ibériai-félszigeten az utolsók a navarrai zsidók voltak, akiket 1498 márciusában űztek ki Navarrából.

A 15. század végére a zsidóknak el kellett hagyniuk Franciaországot, Angliát, a Németalföldet, Németország és Ausztria egyes részeit, sőt Oroszország egyes régióit is. Csak néhány keresztény állam tűrt meg továbbra is zsidókat a területén, például az olasz városok, Cseh- és Morvaország, Lengyelország és Litvánia, valamint néhány német város.

A Spanyolországból való kiűzés ennek a folyamatnak a betetőzése volt. Szinte hihetetlen, de Don Jichák Abravanel és mások azt állítják, hogy a spanyol zsidókat felkészületlenül érte a kiutasítás. Pedig az 1480-as évektől kezdve száműztek zsidókat Spanyolország bizonyos régióiból és városaiból (például 1483-ban egész Andalúziából), és a zsidóellenes érzelmek új szinteket értek el. Ennek ellenére a zsidók mind csoportonként, mind egyénenként az utolsó pillanatig folytatták szokásos tevékenységüket, földet vásároltak, és tulajdont szereztek, sőt új zsinagógákat építettek. Magatartás módjuk hasonló volt más európai országok zsidóságához. Ragaszkodtak a szülőföldjükhöz vagy mert nem volt számukra jobb alternatíva, vagy pedig mert erősen kötődtek hozzá.

El kellett viselniük a közvélemény gyűlölködését, a kényszerkiteréseket, a térítő kampányokat, a *conversos* elleni inkvizíciós vizsgálatokat és kínzásokat, valamint az egyházi és állami elnyomást. Az uralkodók politikája mégis viszonylag toleráns volt. Működtek zsidók az uralkodók és a királyság szolgálatában, és folytathattak gazdasági tevékenységet, szervezkedhettek. A szefárd zsidóknak az iszlámmal szembeni beállítottsága ellenben teli volt fenntartásokkal. A 13. századtól kezdve

AZ INKVIZÍCIÓ SZÓCIKK ILLUSZTRÁCIÓJA CHARLES BA BUCK THEOLOGIAI SZÓTÁRÁBÓL

széles körben elterjedt az a mondás, hogy „Inkább Edom, mint Ismaél alatt”. (Bavli, Sabat, fol. 11a alapján – a spanyol változatok szerint). Már R. Mose ben Maimon azt állította, hogy Ismaél rendkívül elnyomó, minden más nemzetnél elnyomóbb természetű nemzet. R. Bahja ben Aser Tóra-kommentárjában (Devarim 30, 7) a következőképpen magyarázza az ellenség és a rosszakaró” közötti különbséget:

„*Oyvecha*” (ellenségeid) Ismaélra vonatkozik, míg „*Szonecha*” (rosszakaróid) Ézsaura, arra a két nemzetre, amelyek elnyomnak bennünket, és amelyek között szétszórattunk. *Oyvechát* Ismaéllal kapcsolatban mondunk és *Szonechát* Ézsauval kapcsolatban, mivel *oyev* rosszabb, mint *sone*... És mivel Ismaél fiai kíméletlenebbek Izraellel, mint Ézsau fiai, a Tóra *oyvechának* nevezi őket. Ezért mondták: „inkább Edom, mint Ismaél alatt”.

Az a nézet, hogy a muzulmánok jobban megalázzák és jobban gyűlölik a zsidókat, mint a keresztények, még a kiűzés előestéjén – sőt azután is – tartotta magát bizonyos szefárd körökben. Így gondolkodott Slomo Ibn Varga. R. Avraham Saba (a *Cror Hamor* szerzője), R. Zecharya Ibn Saruh és mások Ismaélt vadabbnak ábrázolják, és úgy vélik, hogy a zsidókkal szembeni muzulmán attitűd megalázóbb és bántóbb, mint a keresztény.

Nem lehet csodálkozni, hogy a spanyol zsidóság megdöbben és elborzadt a teljes kiutasítás hírére. Kétségbeesés kerítette hatalmába az egész közösséget, s az ediktum kihirdetése után e kétségbeesés csak tovább mélyült. A közösség vezetői megpróbálták az ediktu-

* Az aradi születésű szerző a Jeruzsálemi Héber Egyetem történelem-professzora. Tanulmányát a *Múlt és Jövő* felkérésére írta.

HAGGÁDA. SPANYOLORSZÁG, 1350–1360. BOLOGNA, BIBLIOTECA UNIVERSITARIA

mot visszavonadni, vagy legalább elhalasztani életbelépését. Erőfeszítései sikertelenek maradtak, és a spanyol zsidóságnak rövid határidőn belül el kellett hagynia Spanyolországot. A vallási egység helyreállításának vágya, Granada (az utolsó spanyolországi muzulmán királyság) 1491 decemberi eleste, a spanyol-zsidó közösség státuszának és állami szempontból való fontosságának eróziója – mindez elkerülhetlenné tette az eredményt. A kor legnagyobb és kulturálisan, vallásilag és gazdaságilag legvirágzóbb zsidó közösségének sorsa megpecsételődött.

A zsidóknak Spanyolországból és Portugáliából való exodusa egyfelől túlélési válságot, másfelől értékválságot vont maga után. A túlélési válság végzetes hatással volt a zsidók fizikai és gazdasági túlélési képességére; kárt okozott a család egységének és a társadalmi rendnek. Széles körben kétségbeeséshez és önfeladáshoz vezetett, halált és veszteséget hozott.

Az exodus gyötrelmei súlyos traumát jelentettek az elűzöttek számára, ami átítatja írásaikat. A Spanyolországból és Portugáliából kiűzöttek generációjához tartozó zsidók nyíltan és sokat írtak ezekről a problémákról a kiűzetésről szóló beszámolókból és értékelésekben, vagy más tárgyú írások elejtett megjegyzéseiben. Írásaik tele vannak Isten elleni vádakkal, aki szerintük a zsidók megsemmisítésére törekedett. Az események egyik történése írta:

– „... A te időben történt ez, vagy atyáid idejében? Egy nemzet az istenek hangját hallotta, a cédrusokat rázó Isten hangját, a Kegyelem Istenének hangját, amely rombolásra és gyilkolásra, a zsidók, az Ő választott népének megsemmisítésére hívott fel?...”

Megpróbálta-e Isten valaha is, miként most láttuk, elpusztítani Ábrahámnak, az Ő szolgájának magvát, Jákob gyermekeit, az Ő kiválasztottait tüzzel és nagy haraggal, a szétszórás eszközeivel az Ő kezében, megpróbálta-e valaha is megsemmisíteni és szétrobbantani az Ő népét és szolgáit, a legnagyobbaktól a legkisebkekig?

Isten előjött, hogy kirabolja és elpusztítsa népünket, gyermekeinket, még csecsemőinket is, nyomot sem hagyva utánunk. Meg akar semmisíteni bennünket.”

Egy költő pedig így fogalmazott:

*„Milyen az az apa, aki azért nevel gyermekeket, hogy bosszút álljon rajtuk?
Hogy dühének, haragjának és kegyetlenségének tegye ki őket?*

*És ha mi vétkeztünk, hol a Te kegyelmed?
Ha mérgebben kiűztél bennünket, mondd: Miben bűnösök a gyermekek?*

Az elűzés eseményeiről és következményeiről szóló valamennyi személyes beszámoló fájdalommal és indulattal beszél a család válságáról. A rokonok nagy részének, különösen a gyermekeknek elvesztése, a szülők elszakadása, mind a megpróbáltatások és hányódások komolyabb következményei. A gyermekek, tehát az utódok halála vagy elvesztése a folytonosság reményének vagy a nemzeti túlélésbe vetett hitnek az elvesztését jelentette.

Kevés olyan család akadt, amely – elhagyva az Ibériai-félszigetet (átélve a tengeri és szárazföldi megpróbáltatásokat a dél-itáliai kikötőkben, az albán partokon, Ragusa városában vagy a görög szigeteken való átmeneti időzéseket) – úgy érkezett meg az Ottomán Birodalomba, hogy el ne veszítette volna tagjainak jelentős részét. Néha a férj vagy a feleség kitért vagy kitérésre kényszerítettett, és csak egyikük kelt útra; sokszor a gyermekek mindegyike vagy többsége elveszett, vagy mert a hatóságok elrabolták őket, vagy mert belepustultak az éhezésbe, a betegségbe vagy a fogságba. A költő Slomo ben Smuel Ha-Szefardi a következő módon írja le a válságot, amelybe a menekült családok kerültek:

*„A kaszaboló szablya elől menekülve
A hajó gyomrába leszállva
Míg az asszony magához öleli fiát
Hová tűnt a férje?*

*Fogvatartói szétszórták őket
Fiaiktól elválasztották az apákat
A kik kérdezik kínzóiktól
Hol vannak a fiaim?*

Elrabolták fiaikat és dühükben megölték őket.

*Ami az előkelő lányokat illeti
Minden sarkon árulják őket
Árván a szajhák között
Tiszta, rendes nőket.*

A kiűzött zsidók írásainak elemzése azt mutatja, hogy igen sok a szétvert család. A *responsa*-irodalom terjedelmesen foglalkozik ezzel a jelenséggel. Másfelől, a spanyol levéltárakban is fellelhetők ezzel kapcsolatos tanúvallomások. A menekültek lerongyolódva és megtörtén érkeztek az Ottomán Birodalomba. A család támogatása nélkül kellett újrakezdeniük az életet. Élénk

színekkel ecseteli sanyarú sorsukat egy Görögországba került menekült, nem sokkal 1508 után:

„A száműzöttek megzavarodtak az idegen országban. Tévlegtek egy olyan nép körében, amely furcsa, érthetetlen nyelven beszélt. Még nem teték túl magukat azon, hogy szülőföldjük elhagyására kényszerítették őket, még nem nyugodtak meg azután, hogy halálfélelmeket éltek át a tengeren, még nem pihenték ki az országút fáradalmait. Megrövidült élet és fejadó jutott osztályrészükül, és könnyen elveszítették türelmüket. És csak gyászoltak és sírtak, mindenki magára maradt sorsával. Férfiak jöttek asszonyaik nélkül, és asszonyok férfinép nélkül.

A személyes és családi sérelmeket nem pusztán traumaként vetették papírra, hanem a száműzött generáció irodalmi tehetséggel megáldott gyermekei irodalmi-retorikus stílusban is megtették ezt, mint például a *Sevet Jehuda* szerzője, aki közvetíteni tudta az „öregek, a Spanyolországból menekültek” történetét:

„S mivel a hajón pestis tört ki, a hajótulajdonos partra tette őket egy lakatlan helyen, ahol is a legtöbben éhen haltak. Néhányan maradék erejüket összeszedve gyalogoltak, települést keresve. Egy zsidó ebből a csoportból a feleségével és két fiával együtt vándorolt. Az asszony, törekény alkat lévén, elájult és kilehelte lelkét. A férfi gondját viselte fiainak, amíg mind el nem ajúltak az éhségtől. Amikor magához tért, a fiai már halottak voltak. Meggyötörten felállt, és így szólt: »Világ Ura, sokat teszel azért, hogy elhagyjam hitemet. Tudnod kell, hogy minden erőfeszítésed ellenére zsidó vagyok és zsidó maradok, és bármit hoztál is rám ez idáig és akármit hozol rám ezután, semmit sem fog segíteni Neked«. Aztán némi földet és követ kapart össze, betakarta a fiúkat, és továbbment, hogy emberi települést keressen.»

R. Abraham ben Eliezer Ha-Levi ugyancsak valami ilyesmiről írt, noha más szándékkal. Azt javasolja, hogy akit hite miatt megpróbáltatásoknak tesz ki akár az ink-

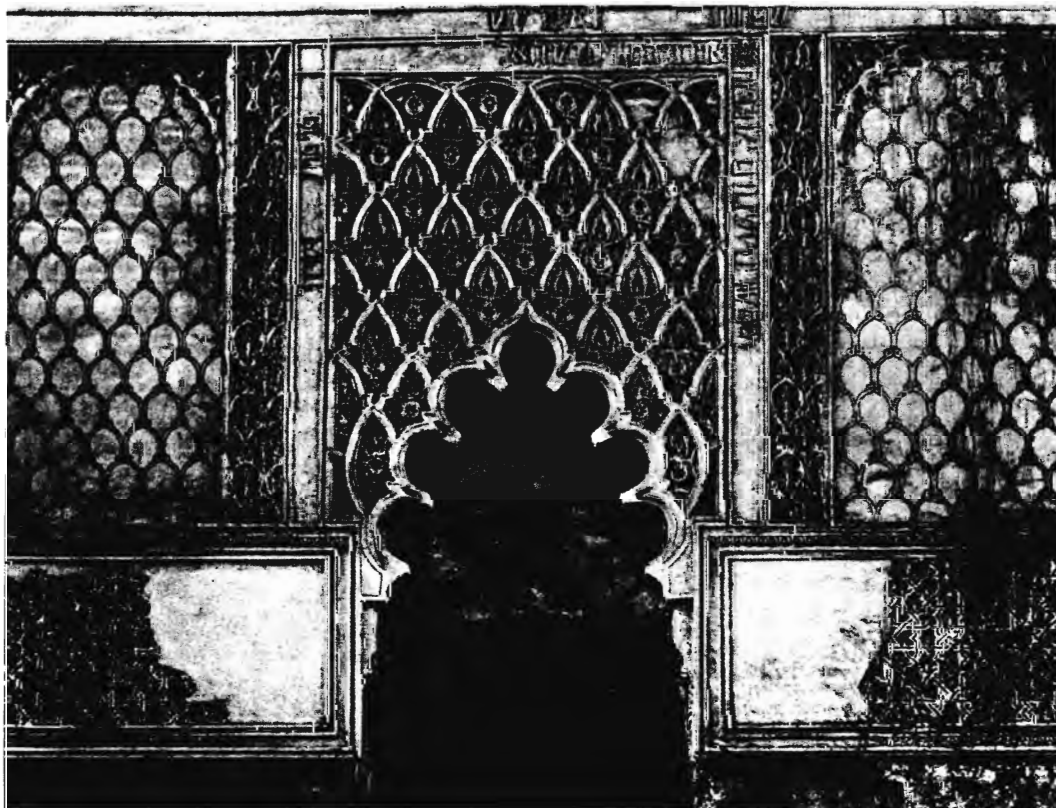
vízió, akár más elnyomó, mondja bátran üldözői szemébe:

„Mit akartok tőlem? Zsidó vagyok, zsidó maradok, zsidóként fogok meghalni. Zsidó, zsidó, zsidó. Aztán szívébe kell zárnia, amit ajkával ki-mondott, hogy biztos legyen abban, mártíromságot fog szenvedni, és ne szétségtelenítse meg Isten nevét avégből, hogy elkerülje a kínzást...”

Nem a személyes tragédia a fontos itt, nem is az egyén sorsa, hanem a megpróbáltatásokat kiálló zsidók szellemi bátorsága, fizikai és szellemi értelemben vett túlélési képessége, amely dacára a szörnyű körülményeknek, megmaradt. Ebben is van Ég ellen irányított zord tiráda, amely megkérdezi, vajon Isten meg akarja-e semmisíteni Szavának hordozóit. Ugyanakkor azonban a kiválasztott nép tűz, gyász és pusztulás által vizsgáztatott önbecsülésének és felsőbbrendűségi érzésének csírája is jelen van; azok, akik mindenzet elszenvedték, és most példaként állnak előttünk.

R. Jozsef Garcon azon tünődve, miként sikerült Spanyolországból előbb Portugáliába, majd az elnyomó dekrétumok után onnan évek alatt tengeren és szárazföldön Szalonikibe jutniok, így ír:

„Azt hiszem, hogy Istenbe vetett bizalmunk erejénél fogva voltunk képesek a Föld egyik végéből, az oroszán karmai közül idejönni és megtalálni Isten szavát... így érkezünk meg ebbe az országba. Különösen a földi királyok, de általában az egész emberiség sem hinné el, hogy azokból az országokból az a sok zsidó, aki keveset hozott magával és kiszolgáltatta magát vad ellenségeinek, megmentetett Isten által kezeik közül és biztonságban ide hozatott... úgyhogy azt mondhatjuk, hogy abban az értelemben mindnyájan Isten szerelmes barátai vagyunk, hogy szeretetét megtapasztaltuk.”

A CORDOBAI ZSINAGÓGA RÉSZLETE

Másutt hasonló, de még súlyosabb kifejezéseket használ. Azt állítja, hogy „Istennek kegyelmet kellene gyakorolnia fölöttünk azokért a bajokért, amelyeken keresztülmentünk és elszenvetünk Érte, a kiűzetésekért és a kikényszerített kitéréséért...” II. Bajezid szultán egyik udvaroncával azt mondatja: „...Nagyságos Uram, tudja, hogyha ki akartunk volna térni, akkor otthon maradtunk volna a legjobb körülmények között. De nekünk nem volt más kívánságunk, csak az, hogy megtartsuk Teremtőnkbe vetett hitünket, és azért jöttünk, hogy Nálad menedékre leljünk...”

Ezek egyike, R. Zechária Ibn Saruk volt, aki Észak-Afrikában így írt Eszer-kommentárjában:

„A közönséges emberek Istenre panaszkodnak, hogy miért nem segít népnek, miért engedik, hogy a gonoszok elnyomják nyáját. Még olyanok is vannak, akik »az égre tátogatják szájukat« (Zsoltárok 73,9), és azt mondják: »Nem látja az Úr« (Zsoltárok 94,7). És hozzáteszi, hogy minden szenvedés és veszteség ellenére »Büszke vagyok és meg vagyok elégedve, mindahányszor arra emlékezem, hogy egy röpke pillanatig elértem célotmat e világon.«

Nem pusztán közös történelemből és közös sorsból kovácsolt identitásról van itt szó, hanem inkább egy olyan népnek a büszkeségéről és önbecsüléséről, amely megpróbáltatásokat és szenvedéseket állt ki, ám büszkén tartja hitét: Mi, a száműzöttek, magunk választottuk utunkat; letettük a vizsgát, és a válságból megtisztulva emelkedtünk ki.

Nem csoda, hogy a túlélők büszkék voltak a hagyományra, és hatalmas erőfeszítést tettek, hogy helyreálítsák korábbi társadalmukat, ideáljait és értékeit. Ragaszkodtak „szefárd” hagyományaikhoz és szokásaikhoz. Úgy érezték, hogy áldozataik és az elviselt szenvedés terhe értelmetlen lett volna, ha nem ragaszkodnának sajátos halahikus attitűdjükhöz és hagyományukhoz. A menekült tudósok és közösségi vezetők új közösségeket és a Tóra tanulmányozásának szentelt új intézményeket hoztak létre a keleti Mediterráneum városi központjaiban. Közösségeikben virágzott a Tóra és a Halaha. A Parsanut és a Darsanut terén irodalmi tevékenységük a legmagasabb szintre jutott.

A kiűzés katasztrófája miatt sokan a „világvégét”

várták. Messianisztikus remények, kalkulációk, eszmék, víziók és spekulációk terjedtek el. A Messiás hamarosan bekövetkező eljövételében hittek, számos episztola, homília és apokaliptikus írás forgott közkézben e témáról. De harminc év után, a tizenhatodik század húszas éveiben világossá vált, hogy a választ nem a messianisztikus korszak vajúdjában kell keresni, hanem a Tóra mélyebb és átfogóbb ismeretének helyreállításában, valamint a vallásos attitűd megerősítésében, és a befeléfordulásban.

Trani R. Jozsef, a híres isztambuli rabbi, a Cfatban született híres Nabit fia írja:

„Már a Tóra tanulmányozásának az 1492-es kiűzés miatt bekövetkezett hanyatlása előtt virágozni kezdett a Tóra Észak-Afrikában, Egyiptomban, a Szentföldön, valamint az egész Ottomán Birodalomban, hála a kasztíliai bölcseknek, akik bevezették a Tóra tanulmányozást ezekben az országokban, és akiknek erőfeszítései ma is javunkra szolgálnak. Galileában azt szokták mondani: Legyünk hálásak Spanyolország királyának, hogy elűzték bölcseinket és bíránkat, mert ennél fogva ide jöttek, és helyreállították a Tórát régi dicsőségében.”

A Spanyolországból való kiűzetés nem az első és nem is az utolsó alkalom, hogy a zsidóknak el kellett hagyniuk egy országot. De mivel ez nagy létszámú és tiszteletben tartott zsidósággal történt, és változásokat hozott a tizenhatodik századi zsidó társadalom és kultúra jellegében, a zsidó történelem jelentős eseményeként kell számon tartanunk. Ettől fogva Nyugat- és Közép-Európából jóformán eltűntek a zsidók. Az események Nyugatról Keletre, a keresztény államokból a muzulmán államokba terelték a zsidókat. Hatalmasak a veszteségek, ám gyors a talpraállás irama is. A kiűzetést követő értékvesztés – számos zsidó kényszerű kitérésének az eredménye –, ideológiai újraértékelést is hozott, és éles önkritikát váltott ki. A vezető réteg kulturális kincsei, vallásos és társadalmi értékei közül egész szeletek elutasításához – és ami még fontosabb –, a különleges zsidó létezés megbecsülésének újraértékeléséhez vezetett. Másfelől a vallásos élet virágzását indította újra – mind a halaha ágaiban, mind a kabbala területén –, s ez generációkra formálta át, erősítette meg a zsidóságot.

Nemes László fordítása

ב"ה ÚJ ÉLETT

A magyarországi hitközségek lapja